

А.Ю. Балтабаева*, Г.К. Ахметова

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz)

Сопылық тариқаттар философиясындағы әйел бейнесі

Мақалада Орта Азияда ислам діні аясында сопылық тариқаттардың ілімі мен негізгі қағидалары қарастырылып, оның ішінде салыстырмалы түрде мұсылман қоғамында әйел-аналардың рөлі мен орны зерттелген. Тариқаттардың негізін қалаушы ұстаздары және олардың бағыттарына тән негізгі ұстанымдар жайында түсініктеме берілген. Сопылық тариқаттар философиясындағы жария, құпия зікір амалдары, ерлер мен әйелдердің қатысу тәсілдері қарастырылды. Сопылықта әйел мен еркек рухани жолда әрқашан тең болғандығы туралы сөз қозғалды. Әркім құдайлықпен өз байланысын орнатуы керек екендігін және әйелдердің бұл қасиеті бойынша еркектерден еш айырмашылығы жоқ екендігі туралы пайымдалды. Сонымен қатар, сопылық ілімінің таралуына әйел сопыларының ықпалы мен рөлі сараланды. Кейбір сопылық тариқаттарда әйелдер жоғары лауазымдарға ие бола алады және басқа әйелдерге рухани тәлімгер бола алатындығы зерделенді. Алайда, басқа тариқаттарда әйелдер өз мүмкіндіктерімен шектеліп, ерлер сияқты оқыту мен рухани басшылық дәрежесіне қол жеткізе алмауы мүмкіндігі тұжырымдалды. Ахмет Ясауи бабамыздың ілімімен қорытындыласақ, адам толерантты бола отырып, кемел болуына жыныс ерекшелігінің еш қатысы жоқ екендігін көруге болады. Қазіргі қазақ қоғамында әйелді кез келген саланың мамаңы ретінде елеулі жетістіктерге жеткенін көре аламыз.

Кілт сөздер: сопы, тариқат, зікір, ишан, мүрид, сема, дүниетаным, Ясауия, Кубравия, Қадария, Нақшбандия.

Kıpıçne

Ислам діні негізінде әр түрлі бағыттағы ағымдар мен ілімдер ортаға шықты. Құпиялылыққа толы діни ағымдардың бірі — сопылық. Сопылық — бұл медитация, контемпляция және басқа да рухани тәжірибелер арқылы Құдайға жақындауға ұмтылатын мистикалық ағым. Исламның маңызды ағымдарының бірі болған сопылықта әйелдер маңызды рөл атқарды. Олар Исламның рухани мәдениетін дамытуға үлес қосқан танымал мұғалімдер, мистиктер және ақындар болды. Олар өздерінің рухани тәжірибелері мен Құдай туралы түсініктерін бейнелейтін поэтикалық шығармалар жазды. Олардың шығармашылығы мен ілімдері әлі күнге дейін бүкіл әлемдегі көптеген адамдарды шабыттандырады. Алайда, шығармалардың басым бөлігі жойылған, сол себептен көптеген сопы-әйелдердің бейнесі ортаға шықпаған, зерттелмеген.

Сопы — Алла Тағаламен тікелей араласу мүмкіндігіне сенетін және өз өмірін осы байланысқа ұмтылуға бағындыратын адам. Көбінесе мақсатты өмір жолмен байланыстырылады, ал сопылар әдетте Хақ тағаланың есімдерінің бірі болып табылатын «Хақ жолына» сілтеме жасап, өздерін Жол иелері деп атайды [1; 3].

Түркі және қазақ ойшылдарының еңбектеріндегі сопылық туралы айтылған пікірлері және тұжырымдары жазылған шығармалары мен еңбектерінде біршама зерттелгенімен, әлі де зерттеуді қажет ететін тұстары баршылық деген ойға келеміз. Ғалымдар бұл ұғымға түрлі анықтамалар келтіріп кеткен, солардың бірі әйгілі сопы, Бағдад шейхы Әбу-Бәкір аш-Шиблидің пікірі бойынша «Сопы болу — бұл дүниеге келгенге дейін қандай болсаң, солай болу» деген сөз [1; 5].

Сопылық дүниетанымдағы махаббаттың маңыздылығы сонша, ұлы шейх Ибн-Араби және оның ізбасарлары сопылық дүниетанымды «Махаббат діні» деп атаған [1; 6].

Қазақ (түркі) даласында сопылық ілімі VIII ғасырдың соңында таралды. Сол кезде таралған исламның өзі сопылық мәндегі дін болатын. Қазақстан ішінде дінді (сопылық ілімді) таратқан Ысқақ баб екендігі туралы «Насабнама», «Садр ад-дин шайх рисаласы», «Тәзкіре-и Бұғрахан» шежірелерінде айтылған [2; 118].

Сондықтан, түркі халықтарының мұрасында көптеген киелі орындар әйел-сопыларға арналған. Атап айтсақ, Қарашаш ана, Анбар ана, Домалақ ана, Бегім ана, Белең ана, Болған ана, Жұбан ана т.б.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz

Алайда, бұл әйелдердің киелілігі тек халық ауыз әдебиетінен танылған, сондықтан қоғамның дамуына, өгеруіне қосқан үлестері мен мұралары әлі де зерттеуді қажет етеді.

Зерттеу әдістері

Мақалада сопылық мәтіндерді түсіндіруде герменевтикалық салыстырмалы талдау, жүйелі көзқарас, жалпыдан нақтыға әдіс-тәсілдері қолданылды. Тақырып аясында теориялық негіз ретінде атақты шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері мен зерттеулері қарастырылды.

Нәтижелері мен пікірталас

Қазақ даласында сопылық ілімді таратушылардың ең көрнекті өкілі — Қожа Ахмет Ясауи. Түркі жұртына исламды таратушылардың көшбасшысында тұрған Ысқақ бабтың он бірінші ұрпағы саналатын Ясауиге дейін де сопылық ілім көшпенді дала жұртына біршама таныс болған. Түркілік менталитетке тән сопылықты теориялық тұрғыдан негіздеп, қалыптастырып ілім дәрежесіне көтерген Қожа Ахмет Ясауи болып табылады. Сондықтан Ясауи есімі тарихта түркі сопылық *тариқатының** негізін салушы ретінде қалды [2; 119].

XII–XVII ғасырларда сопылық тариқаттар (сопылық ілімі) Орталық Азияда, атап айтқанда Түркістан, Бұқара қалаларында түркі, парсы тілдес халықтар арасында таралған.

Орыс ғалымы О.Ф. Акимущкин былай дейді: «Сопылықтың өмір сүруінде оның таңғажайып әлеуметтік пластикасы да маңызды рөл атқарды; ол дәстүрлі халықтық культтер мен нанымдарды жөкедей сіңіріп, оларды таза мұсылмандық жолмен қайта өңделген бұқараға қайтарды». Осыған байланысты көптеген ислам ғалымдары Р. Николсоннан кейін сопылықты тек діни философияны ғана емес, сонымен бірге исламның бұқаралық дінін де көруге бейім [3; 5].

Орта Азияда сопылықтың негізін қалаушы Баха ад-дин Нақшбанд (Нақшбандия), Әбд әл-Қадир Жейлани (Қадария), Наджм ад-дин Кубра (Кубравия), Қожа Ахмет Ясауи тариқаттары таралған. Орта Азия халықтарының арасындағы мәдениетінің ажырамас бөлігінің бір ол — сопылық [4; 185–186].

Қ.А. Ясауи Сайрам қаласында дүниеге келген. Бұқара қаласында 1049-1140 жылдары аралығында Қожа Ахмет шейх Жүсіп Хамаданиден тәлім алған. Ұстазы Шейх Жүсіп Хамаданидің айтуы бойынша 1160 жылы Яссы (Түркістан) қаласына келіп, өз тариқатын жазып, қала тұрғындары арасында тарата бастайды [4; 186].

Ясауиға тариқатын ұстанушылар қатарында сопылық ілімді меңгерген шәкірттерден де басқа Ясауидің ақындық мектебінен шыққан Сүлеймен Бақырғани, Жүсіп Байдауи, Камалиддин Иқани, Шәмсадин Өзгенди, Құл Убайди, Құл Шәриф аты әйгілі тұлғалар да болды [2; 119].

Бірақ Ислам дінінің басты қағидалары мен тариқат жолы бір-біріне теріс әсер берген жоқ. Тариқаттың басты мақсаты шарифат жолын қабылдау. Мұның дәлелін Ясауи хикметтерінен көруге болады.

«Шарифатсыз тариқатқа кіргендердің,
Шайтан келіп иманын алады екен.

Осы жолда пірсіз дұға қылғандары,

Сарсан боп ара жолда қалады екен» [5; 104]. Бірақ тариқат пен шарифат жолдарын салыстырмалы түрде қарағанда тариқат жолының күрделі екендігін Ясауи хикметтерінде байқауға болады.

«Тариқатни йоллары дүр қаттиғ азаб,

Бу йолларда неча `ашиқ болды тураб» [6; 230].

Ясауи қалыптастырған сопылық тариқатта жалпы сопылық ілімге тән негізгі қағидаларының бірі Мұхаммед пайғамбардың (с.а.у.) «Муту қаблә ән тамут», яғни «Өлмес бұрын өліндер» деген хадисі болып табылады. «Өлмес бұрын өлу» — нәпсінің барлық қалауларын ауыздықтап, нәпсіні тыю (өлтіру), тән қалауы (нәпсі) ретінде өлу, рух қалауымен өмір сүру дегенді білдіреді. Ал рух қалауы өзінің бастауы — Жаратушысы болып табылады. Демек, көңілінде Хақтан-ақиқаттан өзге ешбір мақсат қалмағанда ғана адам «өлмес бұрын өлген» болып саналады [2; 119].

Екінші ұстаным Мұхаммед пайғамбардың (с.а.у.) «Лийабки кәсиран фәлйадхак қалилан», яғни «Көп жылап, аз күліңдер» деген хадисі. Хадистің мәні — өтпелі дүниенің қызығына алданбай,

* Тарика – (көпше түрі «түрік», «жол», «сапар») шындықты мистикалық жолмен танып білу тәсілі. Құранда «жол» деген мағынада кездеседі. Тариканың тарихи мәні суфизмнің техникалық термині ретінде зор даму сатысына өтті.

өкінділер сәтті қиямет күнін жиі еске алып, ақыреттің қамын жеу, бұл дүниедегі емес, мәңгілік өмірдегі нығмет үшін күресу, сол үшін өткінші тәнді емес, мәңгілік жанды жетілдіріп, рухты кемелдендіру. Аллаға-ақиқатқа бастар жол да рухтың тазаруы мен кемелденуі арқылы жүзеге асады.

Келесі бір негізгі ұстаным — «Мән арафа нәфсаһ фәарафа раббаһ», яғни «Өзін таныған адам Раббысын да таниды». Өзін тереңірек таныған сайын өзін Жаратушының да сырларын, даналығын ұға түседі. Сопылық ілімінің, танымының тірегі — махаббат.

«Хауф уа рижә» ұстанымы үнемі қорқыныш пен үміттің арасында болу. Мұның мәні — Алланың қаһарынан қорқып, күнәдан тыйылу, оның рақымынан үміттеніп, ғибадат ету, сауапты істер жасау.

Ясауи сопылық ілімінде «мәләматийа», яғни «өзін сөгу, айыптау» қағидасы негізге алынады. Сопы адам тек өз кемшіліктерімен күреседі, өз мінін түзетумен шұғылданады, өз иманын бекіту, өзін жетілдіру жолында ізденеді [2; 120].

Сопылықта «сұхбат» мәселесі маңызды орын алған. Жеке адам тарапынан айтылатын уағыз-насихат емес, көршілікпен немесе екеуара өткізілетін сұхбат алғашқы орында тұрады. Сопылықта ең маңызды практика — *зікір**. Алланы еске ала отырып жасайтын барлық ғибадаттар (намаз, ораза, сауапты істер, зекет, садақа беру, қажылық) тұтастай алғанда зікір болып табылады. Ал зікірде белгілі бір қимылдар мен сөздерді (Құран аяттары) дауыстар (жария) немесе іштей (құпия) айтып Аллаға мадақ келтіреді. Көшпелі халықтарда атап айтқанда: ясауийа, кадрийа, чиштиия, бекташийа тариқаттарында жария зікірді ұстанған.

Құпия зікірді отырықшы халықтар арасында нақшбандийа, кубрауийа, сухрауардийа, хуруфийа тариқаттары ұстанған. Құпия зікір Әбу Бәкір Сыддықтан, ашық зікір Әли ибн Әбу Талибтен басталған деп саналады [2; 121-122].

Ясауи тариқатында жария зікірдің «ара зікірі» және «алқа зікірі» деп аталатын екі түрі болған. «Ара зікірі» ясауийа тариқатының дербес әдісі екендігі белгілі. Ясауидағы жиі қолданылатын зікір формулалары — «Аллаһ ху» және «Аллаһ хай» зікірі.

Жария зікірдің екі түрі бар екенін Ясауи хикметтерінен де көруге болады:

Астанаға башим қоюб зари кылсам,
Халқа қуриб, ким зикир айтса, иари берсам.
Зикирини айтыб ол сухбатта дурлар терсам,
Жан уа дилда хайй зикирини айтың, достлар [6; 292].

Немесе,

Һу халқаси қурилди, ай, даруишлар келиңлар,
Хақ суфрасы найилди, андин улуш алиңлар.
Қал ғилмини оқубан, хал ғилмига етибан,
Иоклиқ ичра батибан, барлиқлардин алиңлар [6; 334, 336].

Жария зікірі формулалары халық арасында, әсіресе Оңтүстік және Батыс Қазақстанда қазірге дейін сақталған. Әндіжан, Ферғана өңірінің тұрғындары арасында Ясауи хикметтерін ерекше сарынмен орындау дәстүрі қазірге дейін кездеседі. Қазір Әндіжан және Наманган қалаларында жария зікір орындайтын 3-4 топ бар. Оларда 100-ден аса зікіршілер, Ясауидің «Диуани Хикметін» әуенмен орындайтын 5 хафиз бар. Оларды тікелей ясауийа тариқатының өкілдері деу қиын, өйткені Өзбекстан жерінде кеңінен тараған қадирийа тариқаты да жария зікірді ұстанады. Әндіжан және Наманган жария зікіршілерінің тәжірибесінде екі тариқаттың да зікір үлгілері араласқан болуы мүмкін [2; 124].

Нақшбандия тариқатының негізгі зікір әдісі — құпия зікір. Құпия зікір кеудедегі ахфа, хафий, сыр, рух, қалб нүктелеріне бағытталып орындалады. Көмей тұста орналасқан ең жоғарғы нүкте «сұлтан» деп аталады. Құпия зікірдегі негізгі формулалар «Раббәнә мақсуди мин туйи уа ридзайи мин туйи» және «Лә нист иләһә һич мақсуди илләллаһ жуззати пәк» болып табылады [2; 127].

Жоғарыда атап өткендей Бахауддин Накшбанди құпия зікір салу тәсіліне мән берген. Накшбандия тариқаты бойынша бірінші — адамның сыртқы дүниесін тазарту (шарифат); екінші — адамның ішкі жан дүниесін тазарту (тариқат); үшінші — илаһи жақындық (хақиқат) және төртінші — Аллаға жету жолы (мағрифат) қағидаларын ұстанған [7; 20].

* Зікір (көпше «еске салу», «еске алу») — құдай атын мадақтап дұға оқу. Зікірдің мәні құдайға құшылық ету; құлшылық етушінің саңкылдап дұға оқу кезінде өз аруағын шақыруы; дұға оқудың дәстүрі мен дағдысы.

Сопылықтың мақсаты — ізгі, адал, өнегелі тұлғаларды тәрбиелеу. Олар бұған тек ерлерге ғана тән емес, қоғамның екінші жартысын құрайтын әйелдерді де қамтитын түсінікпен жетуге тырысу. Зерттеуіміздің басты мақсаты сопылық тариқаттардағы әйел адамның орны қандай болған, ерлер мен әйелдер арасында ерекшелік барма.

Сопылық әдебиеттегі әйел сопылар туралы алғашқы еңбек Әбу Абдуррахман Сүлемидің сексен төрт сопы әйел туралы айтылған «Zikru'un-nisveti'l-müteabbidati's-sûfiyyat'ı» еңбегі болып табылады. Сонымен қатар А. Сүлеми «Tabakātu's-sûfiyye'de» атты еңбегінде отыздан астам әйел сопылардың өмірбаяндары мен мистикалық көзқарастарын баяндайды [8; 130].

Ясауи хикметтерінде ерлер мен әйелдер бірге ешқандай пердесіз зікір салған туралы айтылған [9; 25].

Ясауидің әдепке қатысты еңбектерінде ара зікір, би және сема амалдары егжей-тегжейлі баяндалғанымен, әйелдер мен ерлердің зікір жиналыстарына қатысу әдебі айтылмаған. Зікір сақиналарын ер адамдар жасайтыны туралы сипаттаған. Сунниттік бағыттарда әйелдер ер адамдармен бірге сұхбаттасу жиналысына қатысады.

Олардың зікір, *сема** және басқа да тылсым рәсімдерге бірге қатысуы жаиз емес.

Осы себепті шейх пен шәкірттердің арасын байланыстыратын шейхтердің әйелдері ана, апа деп атаған [10; 7].

Ясауи ілімінің негізгі ұстанымдарының бірі — толеранттылық. Ясауи ілімінде түрлі діндер өкілдеріне сыйластықпен қарауды насихаттаған. Сол ілімдегі «Адам адамға құл емес, Аллаға ғана құл» қағидасының астарында барлығы адам бірінің алдында бірі тең екендігінің дәлелі деуге болады. Ахмет Ясауи өзінің зікірлері мен сұхбаттарына әйел мен ерді бірге қатыстырған. Әрі бұл әдіс сопылық жол бойынша таптырмайтын нәпсі тәрбиелеу әдісі болып табылады [11].

А.Л. Троицкая Кадрия тариқатының Ташкент қаласында өткен әйелдер зікіріне қатысып, зерттеу жүргізген. Жүргізген зерттеуінің нәтижесі бойынша яғни Кадрия тариқатында ерлер мен әйелдер бөлек зікір салған. Зікір сейсенбі немесе бейсенбі күні *ишанның*[†] үйінде өткен. Ишанның әйелі жиналған *мүридтер*[‡] арасынан халфа (көмекші), отын (ұстаз) зікірде ән айтады, зікірде кемелдікке шақыру өнерін меңгерген... және зікірге қатысушыларға ас әзірлейтін ошпаз (аспаз), басқа әйелдерді зікірші деп атаған.

Зікірде үш негізгі тармақты бөліп көрсетуге болады: 1) алдын ала дұға; 2) зікір; 3) зікірден кейінгі дұға [12; 176].

Бірінші алдын ала дұға жасалынады дастархан үстінде су, шәй, нан және тұзға ишанның әйелі Құран сүрелерін оқып, дем салынған соң, жиналған әйел қауымына дастархандағы заттар теңдей үйлестірілген.

Екінші арра зікір салуға кіріскен әйелдер тығыз шеңберге отырады және ишанның әйелінің жетекшілігімен (қолында тәспі аударған) солдан оңға қарай бастары теңселіп бастайды. 100 рет Аллаға мадақ айтылады. Ишанның әйелінің белгісімен бірнеше рет қысқа үзілістен кейін олар шеңберді жауып, Хазірет Сұлтан Қожа Ахмет Ясауидің лебізін (еске алып, зікірін) бастайды. Ол екі қысқа жылаған тынысты қамтиды, ақырында дірілдеп, ұсақтап — «ху» мен аяқталады, содан кейін дем шығару кезінде күрт — «oh» пен қайтадан екі жылаумен тыныс алады. Ху сөзінде басы солға, ал «oh» сөзінің оңға қарай қисайған.

Үшінші саты зікірден кейінгі дұғада барлығы отырады, яғни шеңбер сақтау маңызды емес. Қалаған жерлерінде ишанның әйелі Құран сүрелерін оқиды, дұға біткен соң зікір салған әйел қауымы біртіндеп ишанның әйеліне ақша береді [12; 188].

Ақан Хасан Басридің зікірінде Раби`а әл-`Адауиға (801 ж.қ.б.) сияқты әйел сопылар жөнінде сөз өрбіткен. Раби`а әл-`Адауиға сопылық ілімінің сипатын, Аллаға деген махаббатын барлығына түсінікті қарапайым тілде жеткізе білген. Ол сопылықтағы таза махаббат ұғымының атасы болды. Раби`а: «Үнемі намаз оқитын әйелді Алла Тағала еркек ретінде бағалайды» деген [13; 57], өйткені таным жолына кімнің түскені маңызды емес, себебі Алла Тағала адамдардың бетіне (ер немесе әйел) қарамайды жан дүниесіне үңіледі.

* Сема — зікірдің бір түрі болып табылатын сопылық рәсім. Оған ән айту, музыкалық аспаптарда ойнау, би билеу, тақпақтар мен дұғалар оқу, символдық мәні бар киім кию, т.б.

† Ишан — халық арасында сауат ашу, ғибадат айту қызметін атқарып жүрген діни сауатты адамға берілетін діни атақ.

‡ Мүрид (мюрид) — ерікті, ізбасар, шәкірт. Мүрид деп бауырластыққа, не болмаса кәсіп бірлестігіне мүше болар алдында мамандық және рухани жетілудің алғашқы (төменгі) сатысында дайындықта жүрген адамды атаған.

Сол замандағы деректерге көз салсақ, Алеппо және Бағдад қалаларында бірнеше әйелдер рибаттары (тұрақ, мекен) болған. Әл-Ирбилдің айтуынша ер адамдардың құлшылық орнын «ханака», ал әйелдерге арналған мекен «рибат» деп аталатын болған. Ал, Дж.С.Тримингэм «рибат — арабтық үлгідегі оқу орны, ханака араб қалаларына көшірілген парсылық үлгідегі жатақтар деген пікір білдіреді» [14; 53].

Бір Алеппоның өзінде 1150-1250 жж. аралығында соғылған сопы әйелдердің жеті тұрағы табылған. Бағдадта да бірнешеуі мәлім, солардың ішіндегі ең мәшһүрі — Фатима Разияның (521/1127 ж.ж.) рибаты болды. Каирде 684/1285 жылы әл-Мәлик аз-Захир Байбарыстың қызы Бинт әл-Бағдадия деген атпен белгілі Зейнаб бинт Әби-л-Баракат есімді әйел шейх (шайх) үшін салған әл-Бағдадия рибаты қазіргі күнге дейін әд-Дарб әл-Асфарда сақтаулы [14; 53]. Қазақтың байтақ даласында да түрлі ғимараттар, архитектуралық мұралар әйел-аналарға арнап тұрғызылғанын көруге болады. Ғалым А. Сейдімбек «Сырдария бойындағы Көккесене, Бикем мұнара, Сырлытам, Сарысу бойындағы Белең ана, Болған ана, Жұбан ана, Арал түбегіндегі Бегім ана күмбездері, мұнаралары, мазарлары ғажайып сырлы сымбатымен күні бүгінге дейін қайран қалдырады деп жазады» [15; 402]. «Бір ғана Оңтүстік Қазақстан облысының аумағында қыз балаға, әйел-анаға қатысты қойылған сандаған топонимдерді кездестіруге болады: Домалақ ана, Қарашаш ана, Сыланды ана кесенелері, Қатынкамал, Қырық қыз, Қызсиген, Қамырлы әулие, Келіншектау, Қатынкөпір т.б.» [16; 18].

Жүздеген ғасырлар бойы әйелдер ерлерден қалыспай, кейбір сопылық ордендерде (тариқат) рәсімдер өткізуге бірге қатысқан, ал басқа тариқаттарда ер адамдардан бөлек жиналып зікір салған. Кейбір әйелдер қоғамнан кетіп, адамдардан алшақтап (мысалы Рабия) толығымен аскеттік жолға түскен; басқалары ислам миссионерлері ретінде дін мен ғылыми зерттеулердің таралуына ұйытқы болған. Танымал сопылардың ұстаз-әйелдерден білім алғаны, өз кезегінде олардың әйел шәкірттері мен танымына ықпалды болған рухани жақын әйел достары болғаны мәлім. Деректерге сүйенетін болсақ Ибн `Араби (1165-1240) [17] Шамс және Фатима деген екі егде әйелмен сұхбаттасып, үлкен әсер алғанын айтады. Фатима туралы Ибн `Араби былай дейді: «Мен құдайды ерекше мадақтайтын Кордовадан шыққан Фатима Ибн әл-Мутхан деген үлкен гностиктің шәкірті болдым. Оған бірнеше жыл қызмет еттім, ол кезде оның жасы тоқсан бестен асып кеткен болатын. Тамбур аспабында ойнайтын. Ибн `Араби Фатимаға арнап қамыстан үй тұрғызған, сол үйде өмірінің соңғы жылдарына дейін тұрған. Екінші мысал, Дж.Румидің әйел мүриттері көп болған, солардың бірі Фахр ән-Ниса. «Шын аты Шухда, Ибн Наср Ахмадтың қызы, діни білімі өте жоғары, көптеген танымал адамдардың ұстазы болған. Шухда көзі тірісінде «Фахр ән-Ниса`» («Әйелдің мақтанышы») деген құрметті атаққа ие болған, 1178 жылы (574 х.х.) 90 жасында қайтыс болды» [18]. Румидің шәкірттері олардың дәстүрлі музыкаға арналған семаға қатысуы ынталандырылған (Әйелдер әдетте өздерінің семаларын ұстады, бірақ кейде олар ерлермен бірге қатысқан.)

Ибн Араби сопылықпен әйелі Мәриям арқылы танысқан деген болжам бар. Оның алғашқы ұстазы болды деп айтуға да болады. Тағы бір ұстазы Шамс бинт әл-Фукара болды, оны Ибн Араби «Құдай ана» деп атаған. «Кейде оның трактаттарында жұмбақ Низамды кездестіреміз, ол оған өзінің әйгілі «Таржум ан әл ашуақ» немесе «Құмарлықтың интерпретациясы» жыр жинағын арнаған» [19; 8].

Сопы әйелдердің көпшілігінің жанұясы болған, исламның бұл бағыты достық қарым-қатынастар мен отбасылық өзара көмек дәнекерлігі руханилықтың жетілуіне итермелейтінін сезінген. Мұхаммет пайғамбардың тұрмыс және әйел туралы айтқан «бір-біріне жанашыр ерлі-зайыптыны Алла тағала қиямет күні өз қамқорлығына алады және жұмақтан орын береді» деген тағылымына ілеседі. Кез келген қоғамның маңызды институттарының бірі — отбасы. Отбасылық қарым-қатынас туралы Құран былай дейді: «...Ерлер әйелдер үшін мал мүліктерін сарп етеді... Ерлі-зайыпты екеудің ынтымағы жараспай бара жатқанынан қауіптенсеңдер, онда ер жағынан бір әділ адамды, әйел жағынан бір әділ адамды жұмсаңдар. Аллаһ оларды татуластырар болса, онда араларының жарасып кетуіне дәнекер болыңдар. Аллаһ шынында да бәрін біліп, барлығынан хабардар болып тұрады» [20]. Құранның бұл үкімі белгілі бір кезеңде ер мен әйелдің тең болғандығының дәлелі.

Қазақ халқында даналығымен, әулиелік қасиетімен аттары аңызға айналған аналар аз емес. Сондай қасиетті тұлғалардың бірі — Нұрила анамыз қоғамда Домалақ ана есімімен белгілі. Ол батыр әрі би болған тарихи тұлға Бәйдібектің үшінші әйелі. Бәйдібектің Домалақ анадан туған Жарықшақ деген ұлынан бүгінде Албан, Суан, Дулат тайпалары тараған. Домалақ ананың әулиелігі мен көрегендігі туралы аңыз әңгімелер көп. Ол үнемі ел аузында, ұрпақтан ұрпаққа жалғасын тауып айтылып отырады. Деректер бойынша Домалақ ана 1378 жылы туып, 1456 жылы қайтыс болған.

«Бесіктен берілетін тәрбиеге айрықша көңіл бөлген ата-бабаларымыздың асыл мұраларындағы ақылы асқан... Қарашаш, Айман, Домалақ ананың т.б. бейнелері халқымыздың тәрбие, үлгі-өнегенің мәні туралы өлмес, өшпес мақал-мәтелдері соның айғағы» [21].

Амбар ана Хәкім атаның (Сүлеймен Бақырғани) жары, ал жарының қазасынан кейін екінші рет Зеңгі атаға тұрмысқа шыққан.

Халық аңыздарында Амбар ананың бейнесі ең танымал әулие, әйелдердің қамқоршысы ретінде бейнеленген. «Амбар ана туралы аңыздардың алуан түрлілігі соншалық, — деп жазды Г.П. Снесарев, тіпті оның жанындағы Хәкім атаның бейнесі де өшіп қалатын, оның көптен бергі үстемдігінің арқасында осы аңызға айналған кешенде осы бөліктердегі сопылық ілімдер орталық орын алуы керек еді». Өзінің деректері бойынша, Амбар анаға сенушілерінің көзқарасы бойынша, негізгі міндеті — босану кезіндегі көмек, оларға жеңілдік: «жалпы босану... Амбар ананың қатысуынсыз елестету мүмкін емес» [22; 240].

Таяу Шығыстағы сопылық мектептері Еуропаға бұрындары ене бастаған және бұл құбылыс күні бүгінге дейін жалғасуда. «От қызы» кітабының авторы Ирина Твиди өзінің туған жері Англияда Нақшбандидің үнді тармағының негізін қалады. Оның жұмысын Америкада Калифорниядағы «Алтын сопылар орталығы» жалғастыруда.

Чишти ордені өте танымал, мұнда әйелдерге үлкен құрмет көрсетіледі. Бұл дәстүр Америкаға Хазрет Инайят ханның арқасында келді. Осы тәртіптегі көптеген әйел сопылардың ішінде ең танымалы — Мүршид Вера Корда оның балалармен жұмысы көптеген ата-аналарды шабыттандырған [23].

Қорытынды

Қорытындылай келе тарихқа үңілсек сопылық ислам діні шеңберінде кемеліне жеткенін ұғынамыз. Мұның дәлелі ретінде ислам дінінің ғасырлық даму кезеңінде сопылықтың түрлі мектептері қалыптасып, сопылықтың даму тарихында кемелдену және қайта жаңғыру сатыларынан өткеніне көруге болады. Түркі халықтарында ислам діні сопылық тариқаттары арқылы қарқынды тараған. Оның ішінде қазақ ұлтының қалыптасуына Ясауиға тариқаты жетекші рөл атқарған.

Орта Азия жерінде сопылықтың мән-маңызы кеше мен бүгінгі күндермен шектеліп қалмайтын, маңызды рухани қызмет атқарған құбылыстардың бірі. Сопылықта әйел мен еркек рухани жолда ерқашан тең болды. Әркім құдайлықпен өз байланысын орнатуы керек, ал әйелдердің бұл қасиеті бойынша еркектерден еш айырмашылығы жоқ.

Біздің пайымдауымызша, бұл мақалада ең бірінші кезекте баса айтатынымыз сопы әйелдердің қалдырған қолжазбалары мен деректерінің басым бөлігі жойылып кеткен. Сол себептен де, сопылықтың дамуына әйелдердің қосқан үлесі мен алған орны туралы тереңірек зерттеуімізге кедергілер аз емес. Алайда бұл саланы зерттеген ғұлама-ойшылдарымыздың еңбектері мен өлеңдерінде үлгі тұтар аналарымыз бен әйелдердің Алланы, Ақиқатты тану туралы сипаттарында сопылық ағымын тереңірек түсінуге септігін тигізетініне көзіміз анық жетеді.

Мұсылман қоғамында ер адам отағасы және жауапты болғанымен үй шаруашылығының діни білімі үшін әйел отбасының рухани орталығы, жайлылық пен психологиялық атмосфераға жауапты. Балаларды тәрбиелеу және олардың бойында негізгі адамгершілік және мәдени құндылықтарды дамытуға әйел баға жетпес үлес қосады.

Қоршаған ортадағы қарама-қайшылықтарға қарамастан мұсылман әйелдері қоғамнан оқшауланбаған. Жоғарыда атап өткендей тарихта көптеген мұсылман әйелдері түрлі салаларда (дін, саясат, мәдениет, ғылым) табысты қызмет атқарғанын байқауға болады. Сол кездің өзінде аналарымыз отбасылық міндеттерді қатар алып жүре білді. Қазіргі қоғамда да кез келген ортада түрлі бағыттарда мұсылман әйелдерінің рөлі мен ықпалы артуда.

ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті тарапынан 2022-2024 жылдарға қаржыландырылған АР14871250 «Ұлы Жібек жолы сопылық тариқаттар мұрасының қазақ қоғамы мәдени кеңістігіне интеграциясы» атты гранттық жобасы аясында зерттеу жүргізілген.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Суфии: Собрание притч и афоризмов. — М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. — 640 с.
- 2 Әбдрәсілқызы А. Дін. Дәуір. Дәстүр: Зерттеулер, мақалалар, сұхбаттар / А. Әбдрәсілқызы. — Алматы: Баспалар үйі, 2014. — 296 б.
- 3 Акимушкин О.Ф. Суфийские братства: Сложный узел проблем / О.Ф. Акимушкин, Дж.С. Тримэнгем // Суфийские ордены в исламе. — М: Наука, 1989. — 328 с.
- 4 Байтенова Н.Ж. Қазіргі дәстүрден тыс діни ағымдар мен культтер: оқу құралы / Н.Ж. Байтенова, А.Д. Құрманалиева, С.У. Абжалов, Б.К. Бейсенов, Қ.М. Борбасова, Қ.А. Затов, Б.Б. Мейірбаев, Ш.С. Рысбекова. — Алматы: Қазақ университеті, 2020. — 326 б.
- 5 Йасауи Қ.А. Хикметтер / Қ.А. Йасауи — А: Дайк-Пресс, 2000. — 208 б.
- 6 Йасауи Қ.А. Хикмет жинақ: Даналық сыр / Қ.А. Йасауи. — А: Жалын, 1998. — 656 б.
- 7 Сопы Аллаяр. Сәбагүл ажизин: Әлсіздердің табандылығы / Аллаяр Сопы. Түркі-шағ. тіл. ауд. З.Ж. Оразбай. — Алматы: Баспалар үйі, 2014. — 320 б.
- 8 Haksever A.C. Günümüz Tasavvuf Meseleleri / A.C. Haksever — Т: KDY Akademi, 2021. — S. 226.
- 9 Özkan A. Yesevilik'te Toplu Zikirlere Kadınların İştiraki İddiaları Üzerine Değerlendirmeler / A. Özkan // Ekev Akademi Dergisi. — 2019. — No 80. — S. 25-40.
- 10 Küçük N. Tasavvufta Kadın. Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / N. Küçük— Konya, 1997. — S. 392.
- 11 Ясауи іліміндегі ер мен әйел теңдігі [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://melimde.com/degej-yasaui-ilimindegi-er-men-ejel-tedigi.html>
- 12 Сборник музея антропологии и этнографии: сб. науч. ст. сотрудников МАЭ. Т. VII. — Л.: Академия наук, 1928. — 325 с.
- 13 Аттар Ф. Тазкират ал аулия, или Рассказы о святых / Ф. Аттар. — М.: Жемчужина Востока, 2005. — 240 с.
- 14 Тримингэм Дж.С. Суфийские ордены в исламе / Дж.С. Тримингэм. — М: Наука, 1989. — 328 с.
- 15 Сейдімбек А. Қазақ әлемі: этномәдени пайымдау: оқу құралы / А. Сейдімбек. — Алматы: Санат, 1997. — 463 б.
- 16 Байғұтов М. Қазыналы қара шаңырақ. Елді мекендер мен жер-су аттарына байланысты аңыз-әңгімелер мен деректер / М. Байғұтов, Ә. Файзуллаев. — Алматы: Ана тілі, 1996. — 176 б.
- 17 Ибн Араби. Избранное: [в 2-х т.] / Ибн Араби. — Т. 2. — М.: Садр, 2014. — 400 с.
- 18 Каяев И. Известные женщины в истории ислама [Электронный ресурс] / И. Каяев. 2014.— Режим доступа: <https://gazeta.nv.nfo/content/view/1112/216/>.
- 19 Lutfi H. The feminine element in Ibn 'Arabi's Mystical Philosophy / H. Lutfi // Alif: Journal of comparative poetics, 1985. — No. 5. — P. 7-19.
- 20 Ниса сүресі [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://kuran.kz/sureler/4>.
- 21 Байғұтова А.М. «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты. Филол. ғыл. канд... дис. Мамандығы 10.02.02. — қазақ тілі / А.М. Байғұтова. — Алматы, 2002. — 345 б.
- 22 Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма / Г.П. Снесарев. — М: Наука, 1969. — 338 с.
- 23 Хелмински К. Женщины и суфизм [Электронный ресурс] / К. Хелмински. — Режим доступа: <https://hojjanusreddin.livejournal.com/1692560.html>

А.Ю. Балтабаева, Г.К. Ахметова

Образ женщины в философии суфийских тариқатов

В статье рассмотрены учения и основные принципы суфийских тариқатов в Средней Азии, а также проделан анализ роли и места женщин-матерей в мусульманском обществе. Были даны разъяснения об основателях тариқатов и основных принципах, присущих их направлениям. Представлен сравнительный анализ философии суфийских тариқатов, а также показаны роль, права и возможности участия мужчин и женщин в совершении зикра. Рассмотрен вопрос о том, что женщина и мужчина всегда были равны на духовном пути. Авторами высказано предположение, что каждый должен установить свою связь с божественностью, и что женщины ничем не отличаются от мужчин по этому признаку. Кроме того, были проанализированы влияние и роль женщин-суфиев в распространении суфийского учения. В некоторых суфийских тариқатах сказано, что женщины могут занимать высокие должности и быть духовными наставниками для других женщин. Однако в других — сформулировано то, что женщины были ограничены в своих возможностях и не могли достичь той же степени обучения и духовного руководства, как мужчины. Полагаясь на учения нашего предшественника Ахмеда Ясави, можно утверждать, что в основе развития человека лежит толерантность, и гендерная

специфика не имеет значения в его совершенствовании. В современном казахском обществе мы видим, что женщина добилась значительных успехов как специалист в любой сфере.

Ключевые слова: суфий, тарикат, зикр, ишан, мурид, сема, мировоззрение, Ясави, Кубрави, Кадари, Накшбанди.

A.Yu. Baltabayeva, G.K. Akhmetova

The image of a woman in the philosophy of Sufi Tarikas

In this study, investigations were carried out on the teachings and basic principles of Sufi tarikats in Central Asia, as well as an analysis of the role and place of women mothers in Muslim society. Explanations were given about the founders of the tarikats and the basic principles inherent in their directions. A comparative analysis of the philosophy of the Sufi tarikats, as well as the role, rights and opportunities for the participation of men and women in the performance of zikr, was made. The issue was considered that woman and man were always equal on the spiritual path. It was suggested that everyone should establish their connection with nobility and that women were no different from men in this respect. In addition, the role of Sufi women in the dissemination of Sufi education was analyzed. In some Sufi tarikats, women could hold high positions and be spiritual guides for other women. However, other tariqahs articulated the possibility that women were limited in their abilities and could not achieve the same degree of training and spiritual guidance as men could. Relying on the teachings of our protector Ahmed Yasawi, we can say that human development is based on tolerance and gender certainty does not matter in its improvement. In the well-known Kazakh society, we see that a woman has achieved significant success as specialists in any field.

Keywords: Sufi, tarika, zikr, ishan, murid, sema, worldview, Yasawiya, Kubraviya, Kadaria, Naqshbandiya.

References

- 1 (2002). Sufii: Sobranie pritch i aforizmov [Sufis: Collection of parables and aphorisms]. Moscow: EKSMO-Press [in Russian].
- 2 Abdrasilkyzy, A. (2014). Din. Daur. Dastur: Zertteuler, maqalalar, sukhbattar [Religion. Era. Tradition: Studies, articles, interviews]. Almaty: Baspalar uii [in Kazakh].
- 3 Akimushkin, O.F. (1989). Sufiiskie bratstva: Slozhnyi uzel problem [Sufi brotherhoods: A complex knot of problems]. Sufiiskie ordeny v islame — Sufi orders in Islam. Moscow: Nauka [in Russian].
- 4 Baitenova, N.Zh, Kurmanalieva, A.D., Abzhalov, S.U., Beisenov, B.K., Borbasova, Q.M., Zatov, Q.A., Meirbayev, B.B., Rysbekova, Sh.S. (2020). Qazirgi dasturden tys dini agymdar men kultter [Contemporary unorthodox religious movements and cults: a study guide]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 5 Yasawi, K.A. (2000). Khikmetter [Wisdom]. Almaty: Dike-Press [in Kazakh].
- 6 Yasawi, K.A. (1998). Khikmet zhinaq: Danalyq syr [The collection of wisdom: The secret of wisdom Almaty: Zhalyn [in Kazakh].
- 7 Sufi Allahyar. (2014). Sabatyl azhizin: Alsizderdin tabandylygy [Sabatul Azhizin: Perseverance of the weak]. Z.Zh. Orazbai (Eds.). Almaty [in Kazakh].
- 8 Haksever, A.C. (2021). Günümüz Tasavvuf Meseleleri [Contemporary Sufism Issues]. Türkiye: KDY Academy [in Turkish].
- 9 Ozkan, A. (2019). Yesevîlik'te Toplu Zikirlerle Kadınların İştiraki İddiaları Üzerine Değerlendirmeler [Evaluations on the Claims of Women's Participation in Collective Dhikr in Yesevîlik]. *Ekev Akademi Dergisi — Ekev Academy Journal*, 80 [in Turkish].
- 10 Kuchuk, H. (1997). Tasavvufta Kadın [Women in Sufism]. Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi — Journal of Selçuk University Faculty of Theology. Konya [in Turkish].
- 11 Yasawi ilimindegi er men aiel tendigi [Equality of men and women in Yasawi teachings]. *melimde.com*. Retrieved from <https://melimde.com/degej-yasawi-ilimindegi-er-men-ejel-tedigi.html> [in Kazakh].
- 12 (1928). Sbornik Muzeia antropologii i etnografii: Sbornik nauchnykh statei sotrudnikov MAE [Collection of museum of anthropology and ethnography: Collection of scientific articles of staff of MAE]. Leningrad: Akademiia nauk, VII [in Russian].
- 13 Attar, F. (2005). Tazkirat al auliia, ili Rassказы o sviatykh [Tazkirat al awliyya, or Stories about the Saints]. Moscow: Zhemchuzhina Vostoka [in Russian].
- 14 Trimingem, Dzh.S. (1989). Sufiiskie ordeny v islame [Sufi orders in Islam]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 15 Seidimbek, A. (1997). Qazaq alemi: etnomadeni paiymdau: oqu quraly [Kazakh world: ethnocultural perspective: textbook]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 16 Baigutov, M., & Faizullaev, A. (1996). Qazynaly qara shanyraq. Eldi mekender men zher-su attaryna bailanysty anyz-angimeler men derekter [Treasured black house. Legends and data related to localities and place-names]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].

- 17 Ibn Arabi. (2014). Izbrannoe [Favorites]. Vol. 2. Moscow: Sadra [in Russian].
- 18 Kaiaev, I. Izvestnye zhenshchiny v istorii islama [Famous women in the history of Islam]. Retrieved from <https://gazeta.nv.nfo/content/view/1112/216/30.12.2014> [in Russian].
- 19 Lutfi, H. (1985). The feminine element in Ibn 'Arabi's Mystical Philosophy. *Alif: Journal of comparative poetics*, (5), 7-19.
- 20 Nisa suresi [Surah Nisa]. *kuran.kz*. Retrieved from <https://kuran.kz/sureler/4> [in Kazakh].
- 21 Baigutova, A.M. (2002). Qazaq aieli kontseptisinin etnomadeni sipaty [Ethnocultural character of the Kazakh woman concept]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 22 Snesev, G.P. (1969). Relikty domusulmanskikh verovaniy i obriadov u uzbekov Khorezma [Relics of pre-Muslim beliefs and rituals among the Uzbeks of Khorezm]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 23 Khelminski, K. Zhenshchiny i sufizm [Women and Sufism]. Retrieved from <https://hojjanusreddin.livejournal.com/1692560.html> [in Russian].

Букеетов Университеті